

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Народна медична термінологія на позначення нервово-психічних розладів у російській та українській мовах

Останнім часом зросла увага дослідників до народної медичної лексики. Це пояснюється тим, що медична лексика є однією з найдавніших фахових термінологій. На її прикладі можна простежити шляхи словотворення, розвитку і вдосконалення термінів, реалізацію семантичних процесів, установлення тенденцій, способів і засобів словотворення, що дає змогу виявити своєрідність функціонування лексичних засобів у галузі медицини.

Народна медична термінологія містить найменування найрізноманітніших патологій та патологічних станів, серед яких зустрічаються і позначення нервово-психічних захворювань. Ці найменування порівняно з іншими складають меншу підгрупу. Це зумовлено тим, що, на відміну від шкірних та хірургічних недугів, нервово-психічні зрушення для народного розуміння були більш незрозумілими і таємничими. В них надзвичайно яскраво відобразилась віра народу в демонічне походження хвороб. Тому ці найменування ще більшою мірою виявляють невизначеність поняття, відсутність чіткої диференціації хвороб і – як наслідок – високий ступінь універсальності назв. Звідси – складність ідентифікації народної назви з фаховим терміном. Однак у результаті аналізу означень народних назв за лексикографічними джерелами та зіставлення їх з фаховим описом відповідних патологій чітко виділено кілька груп найменувань, які й складають лексико-семантичну групу нервово-психічних захворювань:

1. *эпилепсия – бесна, божье (божье), детинец, злая немочь, изниманье, кадук, кереметка, кереметница, кереметь, мимохода, падучая, падная, падучка, падучая немочь (падучая немоць), падушья болезнь (падучая болезнь), переход, порча, черная немочь;*

2. *эрготизм – Антонов огонь, злая корча, корчик, корчуга;*

3. *хорея* – *пляска святого Витта*;

4. *истерия* – *говоруха, говоруйя, игрец, икота, кликушество*;

5. *паранойя* – *дур, дурь, изуменье, закрут, мереченье; божеволиться, беситься, дуришь, задичить*.

Обсяг статті не дозволяє схарактеризувати усі представлені назви, тому обмежимось однією.

У російській народній медичній лексиці існує кілька лексем, які позначають різні види розумового розладу людини. Фаховим синонімом до них можна вважати термін *паранойя* (від гр. *para-noia*, синонім – розумовий розлад) [1, т. 23, с. 333]. Народну термінологію на позначення цієї патології складають такі дієслівні та іменникові лексеми: *беситься, божеволиться, дуришь, задичить; дур, дурь, изуменение, закрут, мереченье*.

Семантика зазначених російських найменувань, як і всієї народної медичної лексики, відображає народне світосприйняття: подібно до епілепсії та істерії розумові розлади пояснювались як результат дії надлюдських сил – божественних або диявольських. Яскравим прикладом є діалектне *божеволиться* – «ставати психічно хворим» та *божевольный* – «психічно хворий», які функціонують у середньоросійських та південноросійських говорах [2, т. I, с. 107–108; 8, в. 3, с. 61–62]. Вони є запозиченнями з української мови [3, т. I, с. 222].

Російські діалектні *божевольный, божеволиться* та українські загальномовні *божеволити, божевілля, божевільний* [10, т. I, с. 211] складаються з двох основ *бож-(ий)* і *вол-(я)*. І. Огієнко розглядає ці назви як евфемічні і порівнює їх з чеським *boží moc* та грецьким *theobabes* «божевільний», підкреслюючи при цьому, що *божевільним* є той, «...над ким відбулася «Божя воля – Божя кара»... Бо Господь, кого любить, того Він карає, і б'є кожного сина, якого приймає» [5, т. I, с. 163]. Таким чином, у

лексемі *божевольный* / *божевільний* і спільнокореневих номінація відбувається за причиною хвороби, яка, подібно до епілепсії, була вищим знаком. Інший семантичний відтінок цього слова відзначають автори ЕСУМ: назва зумовлена тим, що люди, які втратили розум, були виражниками божої волі [3, т. I, с. 222]. Причину хвороби яскраво висвітлює і російський діалектний синонім *божегневный*, поширений у південних діалектах [8, в. 3, с. 62]. Подібно до слова *божевольный*, він утворився шляхом складання основ з додаванням суфікса (*бож-(ий) + гнев + -н-*). Обидва слова мають ще одне значення – «дуже запальний, злий, впертий» [8, в. 3, с. 62].

Кілька лексем, що номінують стан психічного зрушення, містять корінь *-ум-*: *безумие, изумляться, изумение, изумье*. Вони побудовані за моделлю:

розум – *відсутність розуму*.

Дієслово *изумляться* раніше було полісемантом і, крім «втрачати розум, безуміти», означало «сильно дивуватись, вражатись» [7, в. 6, с. 211; Даль, т. II, с. 37]. Останнє значення закріпилось у сучасній мові [9, 5, 358–359], а перше збереглось у північноросійських говорах, де аналізована лексема означає ще: 1) «пустувати, біситися»; 2) *безос.* «показатися, здаватися» [8, в. 12, с. 173]. Від дієслова *изумляться* утворився іменник *изумление*. У давньоруській мові він також означав: 1) «безумство»; 2) «подив» [7, в. 6, с. 210], у XVII-XVIII ст. – ще «втрата свідомості» [11, т. II, с. 123]. У діалектах ця назва збереглась з первинним значенням у формі *изумение*: «*И всякие болести, и свадебным порчам ... не стало бы на рабе божии ... ни части, ни почивати, и ни изумения, ни изукования, ни изрения*» [8, в. 12, с. 172]. У діалектах зафіксована й назва *изумье* (Пск.), яка відрізняється суфіксом (*-ений-* / *-і-*); вона репрезентує стан нерухомості, заціпеніння, викликаний сильним душевним потрясінням [8, в. 12, с. 173]. Можливо, *изумье* з'явилося у результаті контамінації *изумение* та *безумье*.

Наступну мікрогрупу народних позначень психічної патології складають спільнокореневі лексеми *дур, дурь, дурить, дуреть*. Усі вони семантично споріднені з українським *дурний* – «розумово обмежений, тупий, нерозумний» [10, т. II, с. 439], «божевільний» [5, т. I, с. 362] та російським *дурной* – «непридатний,

поганой якості; вартий осуду, потворний» [9, т. III, с. 1168–1169]. Генетично назви пов'язані зі спільнослов'янською основою *дур* – індоєвропейського характеру, пор. др. *дурьи* «нерозумний» [12, т. I, в. 5, с. 213]. Лексеми із зазначеною основою функціонують у більшості слов'янських мов: блр. *дурный* «нерозумний, злий, божевільний, п'яний», п. *durny*, чеськ. *durny* «нерозумний», слц. *durny* – «нерозумний» і «швидкий, поривчастий, сором'язливий, дикий» [12, т. I, в. 5, с. 213].

Діалектна назва *дур*, що збігається з давньою основою, у північних говорах означає «божевілля»: «*От дури читают воскресную молитву*» [8, в. 8, с. 262]. В українській літературній мові це слово означає «примхи, вередування» [10, т. II, с. 437], а *одур* (від *одурити*) – «затьмарення свідомості, стан запаморочення, млість» [10, т. V, с. 643]. Фонетичний варіант *дурь* функціонує у російській мові в кількох значеннях. Так, у просторіччі це «дурощі», «нісенітниця» [9, т. III, с. 1166], а у південних говорах – дві різні патології: «божевілля» та «інфекційна хвороба – сказ»: «*Бешенство, или, как здесь называют, дурь излечивается настоем жука майки, заколотой непременно крестом*» [8, в. 8, с. 273]. Звідси *дуростный* – не лише «нерозумний, безтолковий», а й «скажений, божевільний» [8, в. 8, с. 272]. У діалектах північно-західних та центральних регіонів Росії *дурь* означає: 1) «гній»; 2) «чад, що викликає неприємність»; 3) «нудота, млість»; 4) «назва бур'янів та отруйних рослин»; 5) «шар піску (поряд із золотоносним), що не містить золота» [8, в. 8, с. 273]. Як бачимо, давня спільнослов'янська основа збереглась як у літературних, так і в діалектних назвах російської мови. При цьому семантична структура медичних найменувань містить сему 'порушення нервово-психічної сфери'. Усі інші значення аналізованих номінативних одиниць (у тому числі медичні) об'єднуються родовою семою 'негативний' ('патологічний', 'шкідливий', 'отруйний', 'непридатний').

На позначення розумового розладу в народній медичній лексиці вживається кілька найменувань, які складають парадигму дієслова *мерекать* (Вол.) – «думати, второпати, вгадувати»: *мерекайло* (Камч.) – «безумство, божевілля, безпам'яття», *мереченьє* – «втрата розуму», *мерещун* (Твер.) – «той, хто марить, бреше». Сюди ж

входять і похідні *мерек* (Вят.), *мереть* (Новг.) – «злий дух; нечистий, що насилає падучу», *миряк* (Сиб.) – «сам хворий» [2, т. II, с. 319].

Присутність нечистої сили (*беса*) як головної причини параної виявляють дієслова *беситься*, *бесноваться*, *бесоваться* [2, т. I, с. 158], *бесеть* [8, в. 2, с. 266], відомі уже в давньоруській мові [6, т. I, с. 368–369]. Семантична структура зазначених найменувань містить сему 'буйний, неспокійний', оскільки хворий втрату розуму виявляє у гніві, люті, агресивних діях. У сучасній літературній мові *беситься* означає: 1) «хворіти на сказ (про тварин)»; 2) «бути в сильному гніві, дратуватися», а також в просторіччі «нестримно бешкетувати». Два останні значення стосуються і *бесноваться*. [4, т. I, с. 81].

Крім зазначених назв, стан втрати розуму номінує лексема *закрут*, зафіксована в південноросійських говорах, вона означає: 1) «хвороба овець, яка супроводжується запамороченням голови»; 2) «божевілля». В основі номінації – асоціативний зв'язок симптомів: паморочиться голова – втрачається розум. В.І. Даль фіксує варіанти слова – *закрута*, *закрутка* у значенні «різь у животі, колька» [2, т. I, с. 592].

Таким чином, здійснений структурно-семантичний аналіз народних найменувань нервово-психічних захворювань показав, що порівняно з іншими групами назв (шкірних та хірургічних патологій) аналізована ЛСГ менш численна, що зумовлено екстралінгвістичним чинником (психічні захворювання мають складну етіологію і менш частотні порівняно з іншими недугами); елементи зазначеної ЛСГ мають загальну семантичну особливість: найменування відображають містичне уявлення про походження нервово-психічних хвороб; це реалізується у принципі номінації – позначення недуги за її причиною (*бесна*, *божье*); генетично найменування можна розцінювати як споконвічні – спільнослов'янські (*падучая*), східнослов'янські (*детинец*, *переход*), хоча серед них зустрічаються і окремі запозичення (*кадук*, *кереметь*, *божеволитьсья*); за способами словотворення назви нервово-психічних захворювань, як правило, похідні одиниці – субстантивні найменування, переважно віддієслівного характеру (*говоруха*, *игрец*, *корчуга*); дієслова, що передають патологічний стан

душевнихворих, – відіменного походження, вони утворені шляхом суфіксації та складання основ: *дурить, задичить, божеволитьсья*.

Література

1. Большая медицинская энциклопедия : в 36 т. / гл. ред. А. Н. Бакулев. – М. : Советская энциклопедия, 1956-1964.
2. Даль, В. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / Владимир Даль. – М. : Рус. яз., 1989-1991. – Т. 1-4.
3. Етимологічний словник української мови : в 7 т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; ред. кол.: О. С. Мельничук (гол. ред.) [та ін.]. – К. : Наукова думка, 1983-1989. – Т. 1-7.
4. Словарь русского языка : в 4 т. / АН СССР, Ин-т рус. яз. ; под ред. А. П. Евгеньевой. – 2-е изд. испр. и доп. – М. : Рус. яз., 1981.
5. Огієнко, І. Етимологічно-семантичний словник української мови / Іван Огієнко ; ред. Ю. Мулика–Луцика. – Вінніпег : Т-во “Волинь”, 1979. – Т. 1-2.
6. Словарь древнерусского языка (XI-XIV вв.) : в 10 т. / АН СССР, Ин-т рус. яз. ; гл. ред. Р. И. Аванесов. – М. : Рус. яз., 1988-1991. – Т. 1-4.
7. Словарь русского языка XI-XVII вв. / АН СССР, Ин-т рус. яз. ; гл. ред. Д. Н. Шмелев. – М. : Наука, 1975-1991. – Вып. 1-17.
8. Словарь русских народных говоров / АН СССР, Ин-т рус. яз. – Л. : Наука, Ленингр. отд., 1965-1991. – Вып. 1-26.
9. Словарь современного русского литературного языка : в 17 т. – М. : Л. : Изд-во АН СССР, 1948-1965. 10. Словник української мови : в 11 т. / НАН України, Ін-тут мовознавства ім. О. О. Потебні ; за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1970-1980.

11.Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер ; пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. – 2-е изд., стер. – М. : Прогресс, 1987.

12.Этимологический словарь русского языка / МГУ им. М. В. Ломоносова, филолог. ф-тет ; под ред. Н. М. Шанского. – М. : Изд. Моск-го ун-та, 1963-1982. – Т. 1-2. Вып. 1-8.